

II. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

«КОРОЛЕВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ». МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

УДК 091.31:7.072.2«12/13»

Одарка СОПКО,

*кандидат мистецтвознавства, завідувач кафедри дизайну
Закарпатського художнього інституту,
м. Ужгород, Україна*

***Анотація.** У статті йдеться про одну із найдавніших рукописних пам'яток Закарпаття – Королівське Євангеліє, переписане Станіславом Граматиком у 1401 році. Проводиться опис художнього оформлення та структури книги, аналізуються орнаментальні оздоби. Дається мистецтвознавча характеристика художніх особливостей оформлення рукопису.*

***Ключові слова:** рукопис, Євангеліє, Станіслав Граматик, Закарпаття, заставка, ініціал, колофон, в'язь, філігрань.*

«Королівське Євангеліє» продовжує перелік видатних українських пам'яток, таких як Юріївське, Бучацьке, Волинське, Галицьке Євангелія, які створені в кінці XIII – на поч. XIV ст., Холмське та Луцьке Євангелія – у середині XIV ст. Всі ці пам'ятки представляють для читача не тільки історичну та літературну цінність книги, а й відбивають значні елементи естетичного характеру, які мають художню цінність. Адже таке явище відбивало вимоги і можливості культурного рівня кращих сил суспільства, коли мініатюри й оздоби рукописів, їх техніка виконання та художній стиль орнаментів ніколи не змінювалися за забаганкою художника, а завжди відбивали культурний характер даної епохи [1, с. 68].

Мистецька цінність Євангелія із Закарпаття відзначається різноманітністю оздоб, які виконані у площинно-умовній манері (XIV ст. – перша третина XVI ст.). Вони є витвором графічного мистецтва і мають власні художні особливості. Унікальна пам'ятка середньовічної доби «Королівське Євангеліє», переписана каліграфом Станіславом Граматиком у 1401 році в селі Королево, на Виноградівщині у Закарпатті.

Матеріалом для виготовлення кодексів до середини XIV ст. майже винятково служив пергамент. Тільки від середини XIV ст. в Україні з'явилися перші книги, виконані на папері, імпортованому із Франції та Італії. До XV ст. Італія зберігала роль монополіста у справі розповсюдження паперу в Європі [13. с. 24]. «Королевське Євангеліє» є одним із перших рукописів, що виконані не на пергаменті, а на новому на той час матеріалі – папері. З українських пам'яток відомі лише рукописні кодекси, виконані на папері у XIV столітті – це львівські адміністративні книги, які знаходяться у Центральному державному історичному архіві міста Львова, але не мають такої художньої цінності, як «Королівське Євангеліє» [3, с. 9].

На сьогодні пам'ятка недостатньо досліджена. Про це свідчать:

– кількість заставок, яких зазначено у попередніх дослідженнях [1, с. 284; 4, с. 395], не вісім, а дев'ять великих і дві орнаментальні смужки-оздоби, тобто загалом одинадцять орнаментальних оздоб. Одна нововиявлена заставка знаходиться на аркуші № 136, інші дві – на арк. 4 та 84;

– заставка, що на аркуші № 1, за елементами оформлення та типологічними зразками не рослинна, з великими бутонами, як зазначено за попереднім описом, а тератологічно-рослинна з виразним образом птахів-химер;

– цікавий нововиявлений факт – на арк. № 11. перед частиною «Євангеліє від Марка» під орнаментальною заставкою є напис виконаний циноброю (червона хімічна сполука) декоративною в'яззю:

«*Феофілакта архієпископа блъгарскаго про(ъ)ди*», що перекладається: «Феофілакта архієпископа болгарського проповіді». Цей напис засвідчує, що цю частину книги можна віднести до літературних пам'яток, перекладених південнослов'янськими книжниками з грецьких, болгарських або сербських джерел. Подібні рукописні твори в Україні з'являлися від XV століття, серед яких досить поширеним є і «Тлумачне Євангеліє Феофілакта Болгарського»* [2, с. 214]. Відповідно книга мала би поповнити спільний фонд писемного репертуару східних та південних слов'ян пам'яток XIII-XIV ст., серед яких: Євангеліє Євсевієве 1282 або 1283 рр., Буча-

* Феофілакт – болгарський письменник, грек за походженням, був охридським архієпископом (1094-1107). Канонізований християнською церквою як святий.

цьке XIII ст., Київське 1393 р., Службник (список XIII-XIV ст.), два Службники київського митрополита Кипріяна, писані після 1389 і близько 1400 рр., та ін. Подібні пам'ятки доходили на наші землі у південнослов'янських переробках або їх завозили випускники західноєвропейських університетів, після закінчення навчання.

Структура, письмо та матеріали. Рукописна книга «Королевське Євангеліє» є твором графічного мистецтва і має власні художні особливості. Ними означено узагальнюючий художній образ книги, для створення якого закладено цілу низку творчих етапів. Кожна ланка відповідного етапу була відповідальною і вимагала неабияких практичних навиків фахівців. Особливість таких ознак визначала походження та впливи історичних процесів та культурних уподобань. Враховуючи південно-східну частину слов'янського світу, зокрема, сербів, болгарів, українців, які виробили власне слов'янське письмо із спільними рукописними традиціями для всіх східно- і південнослов'янських культур – українські рукописні пам'ятки, які успадковані від Київської Русі, все ж відбивали візантійську традицію. Упродовж XIII – першої половини XV ст. разом з текстами літературних пам'яток давня українська книжка успадкувала від візантійської й основні засади виготовлення кодексів, які, зрештою, були спільними для всієї Європи [2, с. 214].

Структура «Королевського Євангелія» відноситься до групи книжок, що складають збірники. Як правило, такі рукописи були індивідуальним витвором укладача, орієнтованого на різні читацькі потреби, і вимагали фахових знань книжкової структури, яка б відповідала певним тематично-функціональним принципам. Тому подібні збірники неповторні за складом і обсягом. Станіслав Граматик komponував книжку індивідуально, добираючи статті морально-повчального змісту, які видавалися йому найвідповіднішими.

Структурні частини «Королевського Євангелія» складаються із передмови – арк. № 1, постів – арк. № 4: збірника, частина Євангелія від Матвія – арк. № 10, проповіді Феофілакта архієпископа болгарського – арк. № 11, частина Євангелія від Матвія в неділю – арк. № 13, частина Євангелія від Марка в неділю – арк. № 55, частина Євангелія від Луки – арк. № 85 та глави від св. Марка – арк. № 57, глави від св. Луки – арк. № 82, передмова до Святого Євангелія від Луки – арк. № 84, глави від Іоанна, арк. – № 136. На аркуші 176 – піс-

лямова про те, ким, де і коли переписана книга. Остання сторінка, вклеєна пізніше, із дарчим написом від Стефана Вінца. Всього кодекс має 360 сторінок, 22 зошити. Кожний зошит має 8 аркушів.

Основну частину рукопису «Королевське Євангеліє» виконано прямим півуставним шрифтом, який наприкінці XIV ст. використовувався дедалі частіше, ніж устав, завдяки простішому виконанню. Фігурні тексти написано інтерпретованим скорописом з розчерками на арк. 135, 10, 54, кіноварні тексти арк. 82. Є виконання назв заголовків шрифтами заокругленої в'язі червоним, голубим та охристим кольорами на арк. 1, 4, 10, 11, 13, 54, 55, 82, 84, 85, 136. Під назвами спостерігаємо використання прямого уставного шрифту. Як бачимо автор володів усіма видами кирилических шрифтів, а саме: устав, півустав, скоропис і в'язь, що засвідчує його фаховий вишкіл.

Що стосується інструментів і матеріалів, які використовував Станіслав Граматик для написання текстів, можемо говорити про ті, які були найпоширеніші у Східній Європі. Відомо про пташині пера, гусячі та лебедині, зрідка орлині або павичеві. Пензлики використовували тільки для орнаментальних оздоб та мініатюр. Основний текст рукопису виконано чорнилами, які за ознаками схожі на горіхові (їх виготовляли із кори ліщини). Заголовні тексти написані червоною циноброю. Деякі рядки виділено суриком. Саме сурик і цинобра краще збереглися до наших днів, найбільше постраждала від вологи частина текстів, виконана чорними чорнилами.

Передмови й післямови. Як бачимо, каліграф-переписувач Станіслав Граматик керувався усталеною формулою вираження тематичної єдності автор-читач-книга. Така своєрідність жанру відповідала естетиці середньовічної літератури з її тяжінням до виникнення синкретичної картини світу, до об'єднання літературних та мистецьких факторів. Передмови й післямови до рукописних книг виникли на перетині середньовічних традицій та нових, зароджуваних віяннями культури. Від старої манери залишилися повчальна направленість, традиційна біблійська символіка і метафоричний стиль [9, с. 1266-1267]. Особливістю такої манери оформлення були фігурні композиції у текстах. Вони належали до структурних елементів книги, а це є вираженням живописно-образної мови епохи, йдеться про емблематику та символіку. У гра-

фічних композиціях даного рукопису вона виражена у символічній текстовій формі хреста та чаші, що є синтезом змістового та візуального компонентів (арк. 175 зв.). Подібні текстові форми були типовими для передмов та післямов у рукописах даного періоду. Така форма вираження автором зазначала його ставлення до новацій, коли формувалося усвідомлення книжником своєї високої місії переписувача-каліграфа, який залишав для історії вихідні дані про рукопис, а саме – коли, де і ким виконана книга: *«Съ тетраевангеліє, исписаса въ нелабском граду михалевъ избъ, кралахской в лѣтъ 6909. Станіславом граматиком многогръшным. О Христе»*, – пише Станіслав Граматик (див. іл. 13).

Рукописні передмови й післямови у кириличних книгах варто розглядати як історико-культурне явище, яке формувало свою традицію до XVII ст. [10, с. 1267], а у рукописах Закарпаття зазначаємо, що ця традиція розвивалася й продовжилася аж до початку XIX століття.

Особлива цінність кодексу в зазначеній післямові автора-переписувача Станіслава Граматика, де зазначено дату, місце та ім'я переписувача-каліграфа. Важливим є і те, що виготовлення «Королевського Євангелія», укладено і структуровано у відповідності до формування християнських традицій, і засвідчує певну культурну тенденцію на території Закарпаття. Така тенденція підтверджується художнім оформленням закарпатських рукописів ще трьох датованих книг – Євангеліє апракос 1422, Мукачівський літопис, розпочатий 1458 року, Мінея 1500 року, а також гарно оздобленим недатованим кодексом – Мукачівський Псалтир, який вчені відносять до початку XV століття.

Проте, на сьогодні невідомо про початок написання книги. Ми можемо тільки припустити те, що роботу над кодексом розпочато ще у кінці XIV століття. Підставою для цього є вагомий об'єм тексту та художнє оздоблення книги, які вимагають тривалого часу. Зважаючи на те, що післямова мала особливе призначення донести інформацію про творців книги та дату завершення роботи, а саме: ... *«в лѣтъ»* 1401 року.

Орнаментальні заставки та оздоби. Орнаментальні оздоби «Королевського Євангелія» характеризуються різноманітними за стилями заставками. Тут чітко простежується розвиток взаємозв'язків та взаємовпливів художньо-образної системи рукописів

періоду XIV-XV століть. Варто звернути увагу на послідовність стилів, які використано орнаменталістом у відповідності до формування стилевих видозмін. Наприклад, у манускрипті спостерігаємо риси традиційних оздоб XII-XIII століть старовізантійського стилю, а також заставки рослинно-тератологічні, концентричні, плетінчасті, трансформовані у нововізантійський стиль XIV-XV століть [1, с. 37]. Завершується це розмаїття народною орнаментикою, що висвітлює впливи деяких видів декоративно-ужиткового мистецтва. Як бачимо даний рукопис представляє для читача не тільки історичну та літературну цінність книги, а й значні елементи естетичного характеру, йдеться про ініціали, заставки, кінцівки, фігурні тексти та шрифтову графіку, які мають художню цінність. Адже таке явище відбивало вимоги і можливості культурного рівня кращих сил суспільства, коли оздоби рукописів, їх техніка виконання та художній стиль орнаментів ніколи не змінювалися за забаганкою художника, а завжди відбивали культурний характер тієї чи іншої епохи.

У рукописі зустрічаємо оздоби, які були поширені у XIV столітті, а саме плетінчаста, решітчаста і циркулярна орнаментика. Вона вважається занесеною у східнослов'янську книгу з Болгарії і Сербії, де вона з'явилася ще у середині XIV ст. і має загальну назву «балканська» [6, с. 257, 263; 1, с. 667]. Як відомо, балканський орнамент в українських рукописах знайшов підготовлений ґрунт. Саме використання циркульних візерунків, які вважалися найбільшим досягненням даного стилю, у східних слов'ян відоме ще в XI – на початку XII ст. та прослідковується його найтісніший зв'язок з витворами місцевого художнього ремесла [7, с. 101-111; 1, с. 66].

Поєднання рис традиційних стилів із народними мистецькими смаками є визначальним в оформленні рукопису. Керуючись набутими естетичними уподобаннями, майстер наслідував тенденції попереднього «пергаментного» періоду, але разом із тим вносив нові авторські інтерпретації. Написаний на папері кодекс є значно компактнішим від пергаментних. Змінився вигляд самих сторінок, а завдяки використанню водяних фарб кольори набули яскравості та свіжості. Простежується зміна самого почерку за рахунок швидкості писання. Показові зміни на зламі XIV-XV ст. чітко прослідковуються у виконанні півуставного шрифту, в'язі та кіноварних ініціалів рукопису. Художник книги використовував

різні форми традиційних на той час книжкових прикрас, однак був схильний до імпровізації і сміливо використовував мотиви народного мистецтва.

На жаль, доказів авторства оздоблення книги Станіславом Граматиком не підтверджено підписом, тому до тепер не можемо стверджувати, що орнаменталістом «Королевського Євангелія» 1401 року є саме він. Із літературних джерел відомо, що на аркушах манускриптів переписувачі писали своє ім'я, а художники та мініатюристи, які оформляли й декорували рукописи, не підписувались під своїми працями [8, с. 24].

Декілька припущень про каліграфа Станіслава Граматика та орнаменталіста книги

– Станіслав Граматик міг бути світським каліграфом або ченцем-переписувачем, можливо і орнаменталістом книг, який прийшов з балканських країн. Таке твердження базуємо на зіставленні художніх зразків рукопису з історичними фактами зазначеного періоду.

– не виключено, що Станіслав Граматик походив із тогочасного історичного Закарпаття, і міг працювати поряд із південнослов'янськими майстрами книги, а беручи до уваги інтерес до орнаментики, що є в оздобах рукопису, можемо припустити можливе походження орнаменталіста з народного середовища або вплив тривалого перебування у такому середовищі;

– ще одне важливе припущення про те, що початком написання книги міг бути кінець XIV століття. По-перше, такі об'ємні рукописи переписували мінімально рік або два, а художнє оздоблення книги також вимагає тривалого часу. По-друге, післямова мала особливе призначення – донести інформацію про творців цієї книги, коли робота над рукописом уже завершувалася [12, с. 87]. По-третє, як засвідчують фабричні марки (філіграні) на папері, зображення єдинорога [5, с. 204-206] та дзвону були найпоширенішими знаками італійського паперу, який очевидно був завезений на закарпатські землі наприкінці XIV ст.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження можемо стверджувати, що на базі комплексного мистецтвознавчого аналізу за типологією зразків оформлення книжкову структуру рукопису означеного періоду розглянуто як єдину систему худож-

ньої інформації візуальних знаків, сформованих в нових тогочасних умовах.

Ми бачимо, що переписувач добре знався на каліграфії, оздобленні, структурі та елементах оформлення всього кодексу. Це засвідчують перераховані художньо-пластичні особливості рукопису та створення цілісної образно-структурної системи оригінальної книги, що є притаманним українським рукописам XIV-XV століть. Послідовність у застосуванні різних стилів оформлення засвідчує обізнаність майстра-орнаменталіста та використання не одного, а декількох зразків. Запис у післямові, який висвітлює звернення автора до читача, засвідчує його статус професійного каліграфа-переписувача (підписувалися тільки професійні каліграфи). Структурні елементи, оздоби та каліграфія свідчать про професійний освітній та художній рівень майстра.

За перерахованими ознаками рукопису можемо вважати, що творчість Станіслава Граматика є цінним зразком рукописного мистецтва історичного Закарпаття. А виявлений нами факт копіювання окремої частини рукопису, зокрема передмови Феофілакта архієпископа болгарського, означає, що автор був освіченою людиною свого часу. Окрім каліграфічних здібностей він був укладачем, редактором, коректором і, можливо, перекладачем книги.

Щодо розмаїття мистецьких стилів кодексу, можемо говорити про два варіанти. Перший – коли оздоблювальну роботу виконували декілька авторів, які дотримувались різних мистецьких уподобань, – окрім різних стилів це засвідчують і чисті сторінки на арк. 84, 85, 136, 137, 139, очевидно залишені художником, для мініатюр. Другий – коли один майстер орієнтувався на різні мистецькі джерела і використовував їх із дорогих, доступних йому книг, які слугували зразками для «Королевського Євангелія». А це означає, що Станіслав Граматик користувався багато оздобленими богослужбовими рукописами. Де саме? У бібліотеках, церквах, монастирях чи у палацах світських заможних осіб? Це питання наступних наукових розвідок у різних аспектах дослідження про рукописну пам'ятку Закарпаття – «Королевське Євангеліє» 1401 року.

Додатки

1. Заставка з рисами нововізантійського стилю, концентричними колами та рослинними елементами. Арк. № 55.

2. Заставка з рисами нововізантійського стилю: рослинна з елементом чотирилисника у вигляді бордюра. Арк. № 85.

3. Заставка рослинно-геометрична у вигляді бордюра. Арк. № 57.

4. Заставка вузька плетінчаста. Арк. № 82.

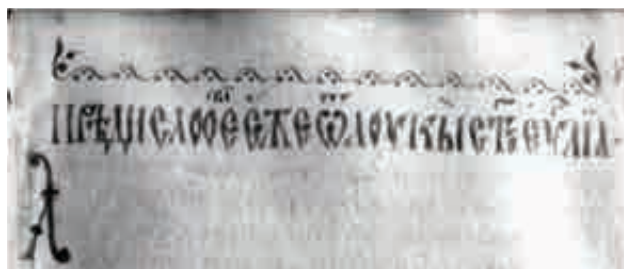
5. Заставка вузька геометрична. Арк. № 4.

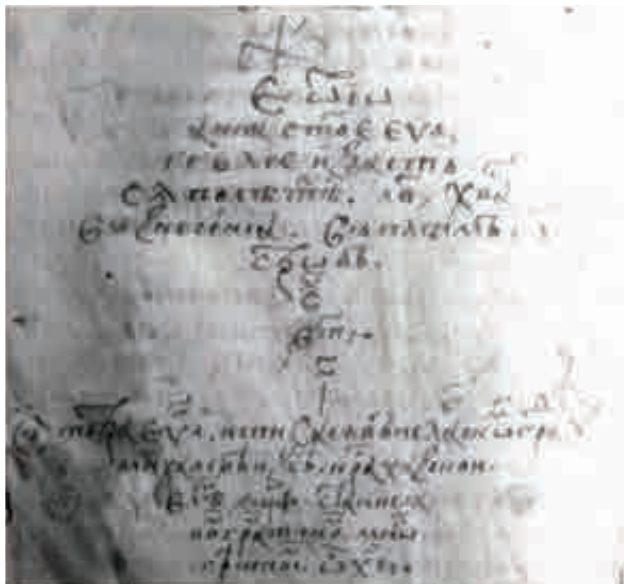
6. Заставка вузька рослинно-геометрична. Арк. № 11.

7. Заставка рослинно-геометрична з крапковими елементами. Арк. № 136.

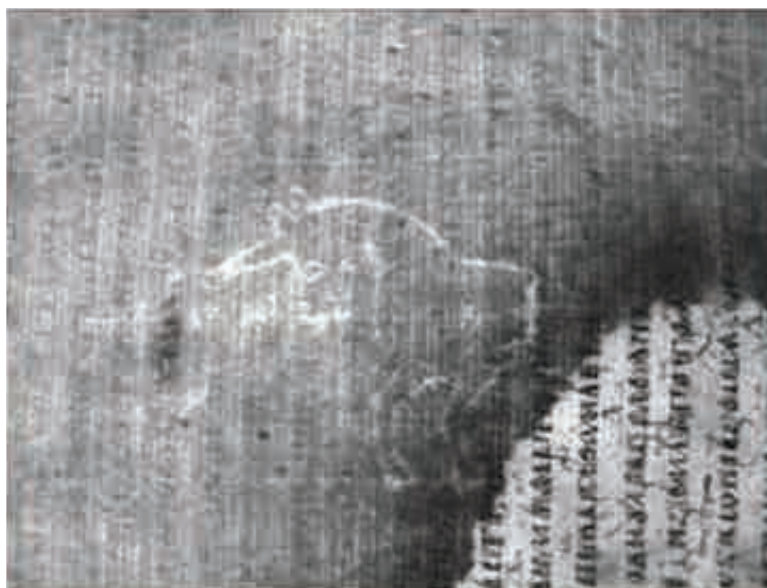
8. Заставка вузька геометрична. Арк. № 84.

9. Фігурний текст із датуванням рукопису. Арк. №176.

10. Ініціали великі із сучкуватими елементами та плетінкою. Арк. № 13, 85, 55.

11. Фабрична марка (філігрань). Половина тулуба єдиного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Запаско Я. Українська рукописна книга / Я. Запаско. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.
2. Боянівська М. Освіта, книгописання, книгозбірні. Історія Української культури. Т. 2. – К.: Наукова думка, 2001. – 848 с.
3. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI-XX ст.). – К.: Наукова думка, 1974. – 296 с.
4. Пронин В. Закарпатское Евангелие 1401 года // А. Монич, Ю. Данилец. Собрание трудов. Архимандрит Василий (Пронин). Т. 1. – Ужгород: Патент, 2010. – 432 с.

5. *Лихачев Н. П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. СПб., 1899. – 671 с.
6. *Шульгина Э. В.* Балканский орнамент // Древнерусское искусство: Рукописная книга. – М., Наука, 1974. Сб. 2. – С. 240-264.
7. *Коновалова О. Ф.* «Плетение словес» и плетеный орнамент конца XIV в. // Труды Отдела древнерусской литературы (Пушкинского дома) АН СССР. – Т. 22. – М., Л., 1966. – С. 101-111.
8. *Запаско Я.* Мистецтво української рукописної книги: конспект лекцій спецкурсу / Я. Запаско. – Львів: ЛДІПДМ, 1993. – 140 с.
9. *Сазонова Л.* Украинские старопечатные предисловия конца XVI – перв. пол. XVII в. / Л. Сазонова. – М., 1981. – С. 151-175.
10. *Гусева А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. Кн. I / А. Гусева. – М.: Индрик, 2003. – 648 с.
11. *Исаевич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002. – 520 с.
12. *Титов Ф. И.* Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк (1606-1616-1916 гг.). – Т. 1. – К., 1916. – 832 с.
13. *Сиренов А. В.* Датировка рукописей по маркировочным знакам бумаги: Учебное пособие к курсу «Русская палеография» // Рогулин Н. Г., Назаренко К. Б., Сиренов А. В. Специальные курсы по источниковедению истории России. – СПб., 2005. – С. 3-57.

«KOROLEVO GOSPEL». ART HISTORY ASPECT

Odarka SOPKO,

*Ph. D. (history of art), head of the design department,
Transcarpathian Art Institute,
Uzhgorod, Ukraine*

Annotation. *The article deals with one of the oldest manuscripts of Transcarpathia – the Korolevo gospel copied by Stanislav Gramatyk in 1401. The description of the design and structure of the book is presented, the analyses of the ornamentation is made. The characteristics of the artistic peculiarities of the manuscripts decorative elements is given.*

Key words: *manuscript, Gospel, Stanislav Gramatyk, Transcarpathia, initial, colophon, type, filigree.*